

Çankırı Ağızları ile Batı Grubu Türk Lehçelerinin Ortak Özellikleri

Zeliha GADDAR¹

Çankırı Ağızları ile Batı Grubu Türk Lehçelerinin Ortak Özellikleri

Common Characteristics of Çankırı Dialects and Western Group Turk Dialects

Özet

Dil bilimi terimi olarak ağız, "bir dilin veya lehçesinin sınırları içinde, belli bölge ve topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının bütünü" şeklinde tanımlanmaktadır. Anadolu ağızları, Türk dilinin tarihi ve bugünkü lehçelerinin dil özelliklerini barındıran önemli veri kaynaklarıdır. Ağız bölgelerinin dil özelliklerinin belirlenmesi ve farklı lehçelerle benzerliklerinin ortaya konulması, dilde zaman içerisinde meydana gelen gelişme ve değişimleri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Son yıllarda ağızlar üzerine yapılan çalışmaların çoğaldığı görülmektedir. Ancak Çankırı ili ve yöresi ağızları ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı çok fazla değildir. Bu makalede, Çankırı ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki yeri inceleme dışında bırakılarak bugünkü Batı Grubu Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesiyle ortak özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Tespit edilen benzerlikler, örneklerin yanına ilçe ve lehçe adları yazılarak gösterilmiştir. Çankırı ili ve yöresi ağızları ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı özellikleri açısından Batı Grubu Türk lehçelerinden daha çok Azerbaycan Türkçesiyle benzerlikler göstermekle birlikte Gagavuz ve Türkmen Türkçesiyle de benzer özellikler taşımaktadır.

Abstract

As a linguistics term, dialect is defined as "the whole of the ways of oral expression specific to certain regions and communities within the boundaries of a language or dialect". Anatolian dialects are important data sources that contain linguistic features of the historical and present dialects of the Turkish language. It is important to determine the language characteristics of the dialect regions and to reveal their similarities with different dialects, in terms of indication the developments and changes in the language over time. In this article, the common characteristics of Çankırı dialects with Gagavuz Turkish, Azerbaijan Turkish and Turkmen Turkish, which are among the Western Group Turk dialects, have been tried to be revealed by excluding its place among the dialects of Turkey Turkish. The detected similarities are indicated by writing the district and dialect names next to the examples.

Anahtar Sözcükler: Ağız, Çankırı, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi

Key Words: Dialect, Çankırı, Gagavuz Turkish, Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish

Makale Türü: İnceleme

Paper Type: Research

1. Giriş

Çankırı Orta Anadolu'nun kuzeyinde yer alır. Komşuları; güneyde Ankara ve Kırıkkale, kuzeyde Kastamonu, kuzeybatıda Karabük, batıda Bolu, doğuda Çorum'dur. İlçeleri; Merkez

1 Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zgaddar@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4707-8895

Makale Geliş Tarihi (Recieved): 15.05.2023 Makale Kabul Tarihi (Accepted): 06.06.2023

ilçe, Atkaracalar, Bayramören, Çerkeş, Eldivan, Ilgaz, Kızılırmak, Korgun, Kurşunlu, Orta, Şabanözü ve Yapraklı'dır.

Anadolu ağızları bazı ses, şekil bilgisi ve söz dizimi özelliklerine göre Doğu Grubu, Kuzeydoğu Grubu, Batı Grubu olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır (Karahana, 1996: 1-2). Çankırı ili ve yöresi ağızları Batı Grubu ağızları içerisinde IV. alt ağız grubunda yer almaktadır. Kızılırmak ilçesi VIII. alt grupta değerlendirilmiştir (Karahana, 1996: 116-117). Ağızlar üzerine bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmakla birlikte Çankırı ağızları ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı çok fazla değildir.

Çankırı ve ili yöresi ağızları, iki ağız yöresine ayrılmaktadır. I. ağız yöresini Merkez ilçe, Korgun, Eldivan, Şabanözü, Ilgaz, Yapraklı ve Kızılırmak ilçeleri; II. ağız yöresini ise Orta, Çerkeş, Bayramören, Kurşunlu ve Atkaracalar ilçeleri oluşturmaktadır (Aydoğdu, 2011: 22).

Oğuzların X. - XI. yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle Orta Asya'dan batıya doğru göç etmesi, XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde varlığını sürdüren Türk dilinin farklı kollara ayrılmasına ve birden fazla yazı dilinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan ve Anadolu'ya yerleşen Oğuzların XIII. yüzyıldan itibaren kendi şivelerine dayalı olarak geliştirdikleri yazı diline Batı Türkçesi adı verilmiştir.

Batı Türkçesi XV. yüzyıldan itibaren kendi içinde farklılaşarak Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi olmak üzere iki ayrı yazı dili durumuna gelmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türkmen Türkçesi, XX. yüzyılın ortalarından itibaren Gagavuz Türkçesi yazı dili olmuştur (Buran ve Alkaya, 2007: 40).

Bu makalede, Çankırı ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki yeri inceleme dışında bırakılarak bugünkü Batı Grubu Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesiyle ortak özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Tespit edilen benzerlikler, örneklerin yanına ilçe ve lehçe adları yazılarak gösterilmiştir. Çankırı ağızına ait örnekler "*Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*" adlı çalışmadan alınmıştır. Batı Grubu Türk lehçeleri ile ilgili örneklerin alındığı kaynaklar söz konusu örnekleri takiben parantez içerisinde belirtilmiştir.

2. Çankırı Ağızları ile Batı Grubu Türk Lehçelerinin Ortak Özellikleri

2.1. Ses Bilgisi

2.1.1. Kapalı e (è): ÇİYA'da kelimelerin hem ilk hecesinde hem de inceleme ve daralmaya sebep olan ünsüzlerin etkisiyle sonraki hecelerinde kapalı e ünlüsünün kullanıldığı görülür: beş > bësh (Orta), derdik > dèrdük (Kızılırmak), etme > ètme (Ilgaz), dede > dède (Merkez), teyzen > dèyzen (Korgun), erkekler > èrkekler (Eldivan), yerlisi > yèrlisi (Şabanözü), giydirdiler > gèydürdüler (Çerkeş), değışildi > dèyişildi (Atkaracalar), öyleydi > öylèydi (Çerkeş) ...

AT ve GT'de de kapalı e (è) ünlüsü korunur: beş > bësh (ATTTBS-I: 86; GTS: 34), de- > dè- (ATTTBS-I: 186; GTS: 71), eş > èş (ATTTBS-I: 275; GTS: 92) ...

2.1.2. Kalınlık-İncelik Uyumu: ÇİYA’da kalınlık-incecik uyumunun STT’den daha ileri olduğu kelimelere rastlanır. AT, GT ve TmT’de STT’ye göre kalınlık-incecik uyumunun ileri olduğu durumlar görülür.

elma > alma (Şabanözü), hangi > hanğı (İlgaz), hani > hanı (Merkez), kardeş > ğardaş (Korgun), kardeş > kardaş (Merkez)

elma > alma (TLG: 89), hangi > hanğı (GTS: 113), kardeş > kardaş (TLG: 89) (GT); elma > alma (KTLS-I: 210), hani > hanı (KTLS-I: 310), kardeş > ğardaş (ATS-I: 461) (AT); elma > alma (KTLS-I: 211), hani > hanı (KTLS-I: 311), kardeş > ğardaş (ÇTL: 121) (TmT)

ÇİYA’da “ki” aitlik ekinin uyum dışında kaldığı örnekler yanında uyuma girdiği örnekler bulunmaktadır. GT, AT ve TmT’de bu ekin kalın şekli de vardır:

yarınki > yarınkı, zamanki > zamankı (Çerkeş); bununki > bunuñku (Kurşunlu); ocaktaki > ocağdağı (Kızılırmak); karşıki > ğarşığı (Korgun); taraftaki > tarafdağı (Orta); sırtındakileri > sırtındağıları (Bayramören); yukarıdaki > yuğardağı (İlgaz) ...

yukarıdaki > yukardaki (TLG: 89), çoktanki > çoktankı (TLG: 89), kışınki > kışkı (BGTYDİ: 33) ... (GT); akşamki > aşıamkı (TLG: 185), sabahki > sabahkı (TLG: 185), yanındaki > yanındaki (TLG: 185), yoldaki > yoldaki (TLG: 185) ... (AT); akşamki > aşıamkı (BGTYDİ: 33), arkadaki > arkadaki (ÇTL: 122), sonraki > soñkı (TLG: 250), uçtaki > uçkı (BGTYDİ: 33) ... (TmT)

“-ken” zarf-fiil ekinin ÇİYA ve GT’de kalın şekli vardır. GT’de ince ünlülü fiillerle de “-kan” zarf fiil ekinin kullanıldığı görülür. TmT’de ek, -ka ve -kä şeklinde kullanılmaktadır.

bakarken > bağarğan, çocukken > çocūğana (Çerkeş); kavuşurken > ğavuşığan (Bayramören); yaparken > yaparğan (Kızılırmak) ...

toplarken > toplarkana (TLG: 137), yağarken > yaayarkan (TLG: 137), yokken > yokkana (TLG: 137) ... (GT); o duruyorken > duryaarkaa (TLG: 279), gidecekken > gitcekkää (TLG: 279), sen kızken > gızkaañ (TLG: 278), onlar küçükken > kiçikääler (TLG: 279) ... (TmT)

2.1.3. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu: ÇİYA’da STT’ye göre düzlük-yuvarlaklık uyumunun ileri olduğu durumlar görülür. Ancak EAT’de kullanıldığı gibi ÇİYA’da da yuvarlak ünlülü kullanılan bazı kelime ve ekler uyumu bozmaktadır. STT’de uyum dışı kalan yağmur, çamur, karpuz gibi kelimeler GT’de de ikinci hecedeki yuvarlak ünlüyü koruyarak uyum dışı kalmıştır. AT ve TmT’de ise bu kelimelerin bazılarında uyum meydana gelmiştir.

çabuk > çabık (Kızılırmak), kalburdan > ğalbırdan (Şabanözü), yağmur > yāmır (Merkez); zor idi > zor_udu (Orta), zor ile > zor_unan (Kurşunlu), yok ki > yoğ_ku (Atkaracalar) ...

barut > barıt (TLG: 90) (GT); çamur > çamır (KTLS-I: 114), kalbur > ğalbir (KTLS-I: 426), karpuz > ğarpız (KTLS-I: 444), savurmak > sovrmağ (KTLS-I: 752) ... (AT); kalbur >

galbîr (KTLS-I: 427), karpuz > garpız (KTLS-I: 445), savurmak > sovurmak (KTLS-I: 753), yağmur > yağmır (BGTYDİ: 176) ... (TmT)

2.1.4. Ünsüz Uyumu: ÇİYA'da da AT ve TmT'de de tonsuz ünsüz ile biten kelimedenden sonra ekin tonlu ünsüz ile başlayan şekilleri de gelebilir, bu da ton bakımından ünsüz uyumunu bozar.

çıktın > çıhdın (Orta); elekten > elekden (İlgaz); keskin > kēsgin, yemekçiler > yemekciler (Kızılırmak); savaşta > savaşda (Merkez) ...

büyükçe > böyükcä (TLG: 178), gitti > getdi (TLG: 206), işten > işden (TLG: 178), tekçe "yalnız" > täkcä (TLG: 178) ... (AT); bence > mençe (TLG: 257), kuşta > guşda (TLG: 257), uçtu > uçdı (TLG: 265), uzaktan > uzakdan (TLG: 257) ... (TmT)

2.1.5. İlk Hecede Daralma: ÇİYA, AT, GT ve TmT'de bazı kelimelerde o > u değişimi görülür. İlk hece ünlüsü "o", genellikle "y, v, ğ" ünsüzleri yanında daralmıştır. ÇİYA'da kişi zamirinin III. teklik ve çokluk şekilleri, işaret zamiri teklik ve çokluk şekilleri ile işaret sıfatındaki "o" ünlüsünün daralarak "u" şeklinde kullanıldığı örnekler de görülmektedir.

koyarlar > ğuyarlar (Merkez); kovalarız > ğuvalaruz (Şabanözü); soğan > suan, yoğurtlu > yuurdlu, o yandan > u yandan (Çerkeş); onlardan > unnardan (Bayramören) ...

boğa > buğa (TLG: 90), boğaz > buvaz (TLG: 90), boynuz > buynuz (TLG: 90), kovalamak > kuvalamaa (TLG: 90), soğan > suvan (TLG: 90) ... (GT); boğa > buğa (TLG: 179), boynuz > buynuz (TLG: 179), bohça > buxça (TLG: 179), boğum > buğum (TLG: 179), bostan > bustan (TLG: 179) ... (AT); boğa > buğa (KTLS-I: 77), boynuz > buynuz (KTLS-I: 79), bohça > bukca (KTLS-I: 77), boza > buza (KTLS-I: 79) ... (TmT)

2.1.6. Geniş Ünlünün Korunması: Dar ünlülü bazı kelimelerin ÇİYA, AT ve TmT'de geniş ünlülü şekilleri görülür. GT'de de güzel kelimesi geniş ünlülüdür.

büyük > böyük (Bayramören); güzel > gözel, yukarı > yoğarı, yürü > yörü (Orta) ...

güzel > gözel (GTS: 107) (GT); büyük > böyük (TLG: 179), güzel > gözäl (TLG: 179) (AT); güzel > gözel (KTLS-I: 297), yukarı > yokarı (KTLS-I: 999), yürümek > yöremek (KTLS-I: 1003) (TmT)

2.1.7. Ünsüz Kaybolmaları

2.1.7.1. Erime: "Kelime içinde veya sonunda 'ğ, h, l, r, v, y' ünsüzlerin komşu ünlülerdeki açıklık nedeniyle kaybolmasıdır. Bu esnada komşu ünlü çoğu zaman uzar." (Boz, 2006: 67) ÇİYA ve GT'de ünsüz erimesi sonucu ünlü uzunluklarının meydana geldiği görülür.

dağ > dā, sağlıyordu > sāliyodu, yağmur > yāmur, yāmur (Merkez); yağmazsa > yāmassa (Bayramören); sağdıç > sāduş (Atkaracalar); ağlayacaksın > ālayıcan (Kurşunlu); oğlum > ōlum (Korgun); buğday > būday (Şabanözü); akşam > āşam (Bayramören); öyle > ōle (Şabanözü) ...

ağlamak > aalamaa (TLG: 97), bağdaşmak > badaşmaa (TLG: 97), bağlatmak > baalat-maa (GTS: 26), yağmur > yaamur (BGTYDF: 17), oğlan > oolan (BGTYDF: 17), doğru > dooru (TLG: 97), akşam > auşam (BGTYDF: 17), öyle > öle (BGTYDF: 17) ... (GT)

TmT’de bağdaşmak kelimesi “bādaşmak” (KTLS-I: 43), AT’de öyle kelimesi “elā” (KTLS-I: 682) şeklinde kullanılmaktadır.

2.1.7.2. Büzülme: “Kelime içinde iki ünlü arasındaki bir ünsüzün, ünlülerin açıklığı sebebiyle kaybolup, komşu ünlülerle birlikte çoğu kere tek bir uzun ünlü haline gelmesidir. Bazen uzun ünlü yerine ikiz ünlü de görülebilir.” (Boz, 2006: 70) ÇİYA ve GT’de kelime içinde iki ünlü arasında ünsüz kaybolması sonucu uzun ünlü veya ikiz ünlünün oluştuğu görülür.

ağaç > aaç, değil > deil (Merkez); ağarır > aariyo, dağılıyorlar > tāliyolar (Şabanözü); ağır > air, yoğurt > yourd (Eldivan); ağız > aız (Kızılırmak); bağırılar > bārullar (Orta); soğuk > souh (Korgun); büyüklerimiz > bōüklerimiz, koyun > gōuñ (Kızılırmak); Hüseyin > hūsīn (Merkez); dövülmüş > dōülmüş (Orta) ...

ağır > aar (GTS: 1), boğaz > buaz (TLG: 97), bağırırımış > baarı(r)mış (TLG: 98), oğul > oul (TLG: 97), büyük > büük (BGTYDF: 17), höyük > üük (TLG: 97), avuç > auç (TLG: 98), avurt > aurt (TLG: 98), kavun > kaun (TLG: 98), tavuk > tauk (TLG: 98) ... (GT)

TmT’de değil kelimesi “ğ” ünsüzünün kaybolmasıyla “dāl” (KTLS-I: 155) şeklinde kullanılmaktadır.

2.1.7.3. Derilme: “Kelime sonunda iki ünlü arasındaki bir ünsüzün, ünlülerin açıklığı sebebiyle kaybolup, komşu ünlülerle birlikte çoğu kere tek bir uzun ünlü haline gelmesidir. Bazen uzun ünlü yerine ikiz ünlü de görülebilir.” (Boz, 2006: 71) ÇİYA ve GT’de kelime sonunda iki ünlü arasındaki ünsüzün kaybolmasıyla ünlü uzunluklarının veya ikiz ünlünün oluştuğu görülür.

aşığı > aşşā, ocağa > ocaa (Kızılırmak); boğa > boa (Kurşunlu); buzağı > bızā (Merkez); çöreği > çörüü (Bayramören); şeyi > şii (Yapraklı); daha > dā (Korgun) ...

boğa > boa (GTS: 38), ateş böceği > ateş böcee (GTS: 40), buzağı > buzaa (GTS: 44), kurbağa > kurbaa (GTS: 155), iyi > ii (GTS: 119), daha > taa (GTS: 236) ... (GT)

2.1.8. Ünsüz Değişmeleri

2.1.8.1. k- > ğ-: ÇİYA’da sık görülen kelime başında k- > ğ- ünsüz değişmesi AT ve TmT’de görülür.

kalmış > ğalmış, kovalardı > ğovalardı (Merkez); kayalar > ğayalar (Korgun); kışın > ğışın, kıyılarda > ğıyılarda, kızım > ğızım (Şabanözü); kalabalık > ğalabalık (Kızılırmak); kaldıralım > ğaldıralım (Eldivan); kuru > ğuru (Orta); kullanacaksın > ğullanacan (Çerkeş); kolumu > ğolumu (Bayramören); konuşurlardı > ğonuşurlardı (Atkaracalar); komşu > ğonşu (İlgaz) ...

kalmak > ğalmağ (KTLS-I: 430), kapı > ğapı (KTLS-I: 434), kaya > ğaya (KTLS-I: 456), kış > ğış (KTLS-I: 480), kız > ğız (TLG: 180), kol > ğol (KTLS-I: 492), korumak > ğorumak (KTLS-I: 502), kovalamak > ğovalamağ (KTLS-I: 502), komşu > ğonşu (KTLS-I: 494), kuru > ğuru (KTLS-I: 518) ... (AT); kalmak > ğālmak (KTLS-I: 431), kapı > ğapı (KTLS-I: 435), kaya > ğaya (KTLS-I: 457), kış > ğış (TLG: 246), kız > ğız (KTLS-I: 485), kol > ğol (KTLS-I: 493), korumak > ğōramak (KTLS-I: 503), kova > ğova (KTLS-I: 503), komşu > ğoñşı (KTLS-I: 495), kuru > ğūrı (KTLS-I: 519) ... (TmT)

2.1.8.2. k- > g-: Batı Grubu Türk lehçelerinin karakteristik özelliklerinden olan ET’de kelime başında bulunan “k-” ünsüzünün genellikle tonlulara “g-” ünsüzüne değişmesi ÇİYA’da bazı kelimelerde yazı dilinden daha ileri durumdadır.

gece > gece, gündüz > gündüz (Bayramören); keçi > geçi (Kurşunlu); keçi davarı > geçi davarı (Atkaracalar); gelirler > gelüller (Korgun); gözün > gözün, kişi > gişi (Çerkeş); gücümün > gücümün (İlgaz); kendi > gendi (Merkez); küçük > güçÇüg (Orta) ...

gece > gecä (TLG: 93), gelmek > gelmä (TLG: 93), kenger > genger (TLG: 93), gibi > gibi (TLG: 93), küme > güme (TLG: 93) ... (GT); gece > gecä (KTLS-I: 258), gelmek > gālmak (KTLS-I: 264), gündüz > gündüz (KTLS-I: 292), kene > gänä (KTLS-I: 466), kemirmek > gämirmäk (KTLS-I: 464), kötürüm > götürüm (KTLS-I: 510) ... (AT); gece > ğice (KTLS-I: 259), gelmek > gelmek (KTLS-I: 265), gündüz > gündüz (KTLS-I: 293), keçi > geçi (KTLS-I: 463), kemirmek > gemirmek (KTLS-I: 465) ... (TmT)

ET’de kelime başında bulunan “k-” ünsüzü bazı kelimelerde ÇİYA’da korunmuştur. Bu durum GT, AT ve TmT’de de görülür:

günde > künde (Kızılırmak); gölgesinde > kōlgesinde (Korgun); gölgede > kölgede (Eldivan); gözle > kōzle (Merkez); gelen > kelen, gömeriz > kömeriz (Çerkeş) ...

gez > kez (TLG: 93), gedik > kedik (TLG: 93) ... (GT); gölge > kölgä (TLG: 180), göçmek > köçmāk (KTLS-I: 278), geçit > keçid (TLG: 180), gibi > kimi (TLG: 180), gönül > kōnül (TLG: 180) ... (AT); gölge > köleğē (TLG: 246), göl > köl (KTLS-I: 279), gönül > kōñül (KTLS-I: 281) ... (TmT)

2.1.8.3. -k- > -h-: ÇİYA’da yoğun olarak görülen iç seste -k- > -h- değişmesi AT’de görülür.

doksan > doħsan (Orta); korkutuyorlarmış > ğorħudiyolarmış (Merkez); takı takarlar > daħı daħallar (Şabanözü); sıkıntımız > sıħıntımız, yakın > yaħın (Kızılırmak); yakışırsa > yaħışırsa (İlgaz); okunurdu > oħunurdu (Yapraklı); yukarı > yoħarı (Eldivan) ...

akın > aħın (KTLS-I: 10), doksan > doħsan (KTLS-I: 180), korkunç > ğorħunc (KTLS-I: 500), sıkıntı > sıħıntı (KTLS-I: 772), takma > taħma (KTLS-I: 842), yakın > yaħın (KTLS-I: 956), yokuş > yoħuş (KTLS-I: 992), okumak > oħumağ (KTLS-I: 658), yukarı > yuħarı (KTLS-I: 998) ... (AT)

2.1.8.4. -k > -h: ÇİYA’da örnekleri çok olan son seste -k > -h değişmesi AT’de görülür.

açık > açih, kuşak > guşah, yok > yoh (Kızılırmak); çok > çoh (Eldivan); kırk > ğırh (Bayramören); olarak > olarah, yayık > yayuh, yuvarlak > yuvarlah (Merkez); sarık > saruh (Yapraklı); soğuk > souh (Orta); ufak ufak > ufah ufah (Şabanözü) ...

çok > çoh (KTLS-I: 136), kırk > ğırh (KTLS-I: 476), tok > toh (KTLS-I: 892), yok > yoh (KTLS-I: 992) ... (AT)

AT’de tek heceli fiillerin sonunda bulunan “k” sesinin “h” sesine değiştiği görülür: bak > bah-, ak- > ah-. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan ve “ğ” sesine değişen “k” sesi telaffuzda çoğunlukla “h” olmuştur: torpah, uzah, olarah, işih, dırnah (Ercilasun, 2007: 181).

2.1.8.5. t- > d-: Batı Grubu Türk lehçelerinde ET’de kelime başında bulunan “t-” ünsüzü genellikle tonlularak “d-” ünsüzüne değişmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde “t” ile başlayan bazı kelimelerin ÇİYA, GT, AT ve TmT’de “d” ile başladığı görülür.

takarlar > dahalla (İlgaz); takım > dahım (Merkez); taş > daş (Atkaracalar); taşırdım > daşırdım (Çerkeş); tatlı > datlı (Korgun); tepede > depede (Şabanözü); teyze > deyze (Yapraklı); tutuyorlar > dutuyolar (Kızılırmak); tutkundur > dutğundur (Eldivan); tat > dāt, tuz > duz (Orta) ...

tat > dad (TLG: 93), tatmak > dadmaa (TLG: 93), takmak > dakmaa (TLG: 93), tan > dan (TLG: 93), tartmak > dartmaa (GTS: 69) ... (GT); tan > dan (KTLS-I: 846), taramak > daramağ (KTLS-I: 850), tartmak > dartmağ (KTLS-I: 852), taş > daş (TLG: 181), taşımak > daşımağ (KTLS-I: 854), tat > dad (TLG: 181), tırmak > dırnağ (TLG: 181), turna > durna (TLG: 181), tuz > duz (TLG: 181) ... (AT); tan > dañ (KTLS-I: 847), takmak > dakmak (KTLS-I: 843), taramak > daramak (KTLS-I: 851), tartmak > dartmak (TTS: 135), taş > dāş (KTLS-I: 855), taşımak > daşamak (KTLS-I: 855), tat > dāt (KTLS-I: 857), tepe > depe (KTLS-I: 875), turna > durna (KTLS-I: 903), tuz > duz (KTLS-I: 907) ... (TmT)

ET’de kelime başında bulunan “t-” ünsüzü bazı kelimelerde ÇİYA, GT, AT ve TmT’de korunmuştur:

dikenler > tikenner (Kızılırmak), dağılıyorlar > tāliyolar (Şabanözü), demin > temin (Orta), dikerlerdi > tikellerdi (Yapraklı)

diken > tiken (TLG: 93), damga > tamga (GTS: 238), deste > testä (TLG: 93) ... (GT); diken > tikān (KTLS-I: 170), dikmek > tikmāk (KTLS-I: 172), dokumak > tohumāğ (KTLS-I: 182), dökmek > tökmāk (KTLS-I: 186) ... (AT); diken > tiken (KTLS-I: 171), dikmek > tikmek (KTLS-I: 173), dirsek > tirsek (TLG: 244), damga > tağma (KTLS-I: 149), dayak > tayak (TTS: 620), doksan > toğsan (TLG: 244) ... (TmT)

2.1.8.6. p- > b-: ET’de bazı kelimelerin başında bulunan “b” sesi STT’de “p” sesine değişmiştir. ÇİYA, AT ve TmT’de bazı kelimelerde kelime başı “b” sesinin korunduğu görülür.

parmak > barmaḡ (İlgaz), pek > bek (Şabanözü), pekmezi > bekmezi (Eldivan), pınarı > buñarı (Yapraklı), pişiriyor > bişiriyö (Bayramören) ...

parmak > barmaḡ (TLG: 182), pekmez > bäkmez (KTLS-I: 698), pire > birä (KTLS-I: 706), pişmek > bişmäk (KTLS-I: 708) ... (AT); parmak > barmak (KTLS-I: 693), pire > büre (TLG: 243), pişmek > bişmek (KTLS-I: 709) ... (TmT)

2.1.8.7. r > l: Bu ünsüz deḡişmesi ÇİYA, AT ve TmT’de bazı kelimelerde görülür.

Erzurum > Erzulum (Kızılırmak), geri > gēli (Orta), güreş > güleş (Bayramören), yürüye-
rek > yöriyelek (Çerkeş) ...

güreş > gülüş (KTLS-I: 294), güreşmek > gülüşmäk (KTLS-I: 294), kararmak > ğaralmaḡ (KTLS-I: 440), sararmak > saralmaḡ (KTLS-I: 746) (AT); kararmak > garalmak (KTLS-I: 441), sararmak > sāralmak (KTLS-I: 747) (TmT)

2.1.9. “ñ” Ünsüzünün Korunması: Damak n’si denilen “ñ” ünsüzü TmT’de yazıda gös-
terilir (Uygur, 2008: 2). ÇİYA’da da “ñ” ünsüzünün kullanıldığı görülür:

bana > baña (Kızılırmak); denizde > deñizde, önlerine > öñlerine (Merkez); donar > doñar (Kurşunlu); dünür > dúñür (Şabanözü); ona > oña (Çerkeş); son > soñ (Eldivan); yalnız > ya-
luñuz (Orta); yenilen > yeñilen (Bayramören) ...

bana > maña (KTLS-I: 49), deniz > deñiz (KTLS-I: 163), donmak > doñmak (KTLS-I: 187), ona > oña (KTLS-I: 663), ön > öñ (KTLS-I: 677), son > soñ (KTLS-I: 789), yalnız > yalñız (KTLS-I: 961), yenmek > yeñmek (KTLS-I: 985) ... (TmT)

2.1.10. Ünsüz İkizleşmesi: Bu ses olayı ÇİYA, GT, AT ve TmT’de görülür.

çiçek > çiçceg, otuz > ottuz, büyük > büyyüg (Yapraklı); geçimimiz > gēççimiz (Orta);
küçük > güççüg, kaşık > ğaşşık (Eldivan); ekinini > ekkiniñi, yanı > yanni, yüzük > yüssük
(Merkez); hamal > ğammal (İlgaz); yana > yanna (Şabanözü); tepe > deppe (Çerkeş); satıyor >
sattiyo (Korgun) ...

gömerler > gömmerlär (TLG: 96), serpelemek > sepellemää (TLG: 96), yanaşmak > yan-
naşmaa (TLG: 96) ... (GT); sakız > saḡgız (TLG: 182), topuz > toppuz (TLG: 182), yedi >
yeddi (TLG: 182) ... (AT); arık > arnk (TLG: 249), isig > ıssı (TLG: 249), karı > garı (TLG:
249) ... (TmT)

2.1.11. Benzeşme

2.1.11.1. -nl- > -nn-: ÇİYA’da yoğun olarak görülen ilerleyici ünsüz benzeşmelerinden nl
> nn benzeşmesi GT’de de görülür. AT’de bu benzeşme örnekleri konuşma dilinde vardır.

anlatırlardı > annatırlardı, yanlış > yanmış (Merkez); ayrınlı > ayrınnı (Orta); kadınlar >
ğadunnā, onları > unnarı (Çerkeş); kesinlikle > kesinnikle (Şabanözü); şenlik > şennig (Kor-
gun) ...

anlatmak > annadmaa (TLG: 94), inlemek > innemää (TLG: 94), yanlamak > yannamaa (GTS: 257), ekinli > ekinni (TLG: 94), kanlı > kannı (TLG: 94), aydınlık > aydınnık (TLG: 94), derinlik > derinnik (TLG: 94), karanlık > karannık (TLG: 94), bunlar > bunnar (TLG: 94), onlar > onnar (TLG: 94), yanlış > yannış (TLG: 94) ... (GT); bilsinler > bilsinnär (TLG: 182) ... (AT)

2.1.11.2. -rl- > -ll-: ÇİYA'nın en belirgin özelliklerinden biri olan -rl- > -ll- gerileyici ünsüz benzeşmesi AT'de konuşma dilinde görülür.

giydirirler > giydürüller (Korgun), hayırlı > hayıllı (Eldivan), mezarlığa > mezellie (Şabanözü), hazırlarlar > hazıllallar (Kızılırmak), otururlar > oturullā (Atkaracalar), rençberlik > reçbellik (Orta), tarlada > tallada (Merkez), türlü > tüllü (Çerkeş), verirlerse > verüllerse (Bayramören) ...

baxırlar > baxıllar (TLG: 182), keçärlär > keçällär (TLG: 182) ... (AT)

2.1.11.3. -zs- > -ss-: ÇİYA'da örneği çok olan gerileyici ünsüz benzeşmelerinden -zs- > -ss- benzeşmesi GT'de görülür. Bu benzeşme örneklerine TmT'de söyleyişte rastlanır.

açmazsak > açmassa □ (Orta), sayamazsın > sayamassıñ (Merkez), yağmazsa > yāmassa (Kızılırmak), yemezsin > yimessıñ (Korgun) ...

denizsiz > denissiz (TLG: 94), Gagauzsun > Gagaussun (TLG: 94), gezsın > gessin (TLG: 94), kazsın > kassın (TLG: 94), tuzsuz > tussuz (TLG: 94) ... (GT); çözsə > çössö (TLG: 248), yazsın > yassın (TLG: 248) ... (TmT)

2.1.12. Yer Değiştirme

Komşu ve uzak ünsüzler arasında görülen ünsüz yer değiştirmesinin örnekleri ÇİYA'da azdır.

2.1.12.1. ml > lm: ÇİYA ve GT'de görülür.

memleket > melmeket (Bayramören)

çömlek > çölmek (TLG: 100), gömlek > gölmek (TLG: 100) (GT)

2.1.12.2. lr > rl: Uzak ünsüzler arasındaki bu yer değiştirme ÇİYA, AT ve TmT'de görülür.

ileri > ireli (Kızılırmak)

ileri > iräli (TLG: 182) (AT); Ar. girbäl > galbiir "kalbur" (TLG: 249) (TmT)

2.2. Şekil Bilgisi

2.2.1. Zamir Kökenli Teklik I. Kişi Eki: ÇİYA'da Türkiye Türkçesinde kullanılan -ım, -im, -um, -üm zamir kökenli I. teklik kişi ekleri yanında -n, -ın, -in, -un, -ün ekleri de kullanılır. ÇİYA'nın -ın, -in, -un, -ün eklerini kullanması yönüyle TmT ile benzerlik gösterdiği görülür.

gidiyorum > gidiyon (Kızılırmak), diyorum > dīyon (Merkez), kazanıyorum > kazanıyon (Korgun), oturuyorum > oturiyon (Eldivan), bakıyorum > baḥiyon (Şabanözü), yiyiyorum > yīyon (Orta), veriyorum > veriyon (Çerkeş), yatıyorum > yatıyon (Bayramören), anlıyorum > āniyon (Atkaracalar), uğraşıyorum > ūraşiyon (Kurşunlu), soruyorum > soriyon (İlgaz), yetiyorum > yetiyon (Yapraklı); bakarım > baḥarın (Eldivan), giderim > giderin (Kızılırmak), olurum > olurun, pişiririm > bişürün (Orta); girmişim > girmişin (Atkaracalar), geçmişimdir > geçmişündür (İlgaz); öleceğim > öleceñ (Kızılırmak), ekeceğim > ekeceñ (İlgaz), yakacağım > yaḥacan (Çerkeş)

gidiyorum > baryarın (TLG: 266), geliyorum > gelyäärin (TLG: 266); tutarım > tutarın (TLG: 270), isterim > isläärin (TLG: 270); gitmişim > barıpdırın (TLG: 266), görmüşüm > görüpdirin (TLG: 266); görmeliyim > görmelidirin (TLG: 273) (TmT)

2.2.2. Zamir Kökenli Çokluk I. Kişi Eki: ÇİYA’da Türkiye Türkçesinden farklı olarak *-k, -k, -ik, -ük; -□ (<-k); -ḥ, -ih, -uh (<-k); -ğ (<-k); -g (<-k)* ekleri de kullanılır. Ayrıca *-ız, -iz, -uz, -üz* zamir kökenli çokluk I. kişi eklerinin tonsuz şekli olan *-(i)s* ekinin kullanıldığı örneğe rastlanmaktadır. GT’de öğrenilen geçmiş zaman çokluk I. kişi çekiminde *-ık, -ik, -uk, -ük* eklerinin kullanıldığı görülür. AT’de *-ıg, -uğ, -ik, -ük; TmT’de ise -ıs, -is, -us, -üs* zamir kökenli çokluk I. kişi ekleri kullanılmaktadır.

doğrarız > dōrarıḥ, koyarız > koruḥ, bekleriz > beklerik, öğüttürürüz > ödtürürük (Kızılırmak); toplanırız > toplanuruḥ, yeriz > yirik, ederiz > ederük (Şabanözü)

bekleriz > bekleris (Merkez), diyoruz > diyos (Eldivan)

takmışız > takmışık (BGTYDF: 102), sevmişiz > sevmişik (BGTYDF: 102), okumuşuz > okumuşuk (BGTYDF: 103), görmüşüz > görmüşük (TLG: 123) (GT)

alırız > alarığ (TLG: 208), geliriz > gälärık (TLG: 208), okuyoruz > oxuyuruğ (TLG: 207), gülüyoruz > gülürük (TLG: 207); almışız > almışığ (TLG: 206), geçmişiz > keçmişik (TLG: 206), okumuşuz > oxumuşuğ (TLG: 206), görmüşüz > görmüşük (TLG: 206) (AT)

isteriz > islääris (TLG: 270), gülüyoruz > gülyääs (TLG: 270) (TmT)

2.2.3. Şimdiki Zaman: Şimdiki zaman ekinin Anadolu ağızlarında olduğu gibi ÇİYA’da da farklı şekilleri görülür. ÇİYA’da kullanılan şimdiki zaman ekleri *-yor, -yo, -yō, -yol; -yu; -ya, -ye; -ıy, -iy, -uy, -üy; -ī* şeklindedir.

-ya / -ye eki, *-yar / -yer* şimdiki zaman ekinin son ses ünsüzü “r”nin düşmesi sonucu oluşmuştur. Bu ek, TmT’de kullanılmaktadır.

Aydoğdu’ya göre *-yu* eki, Eski Türkçe *-yur / -yür* şimdiki zaman ekinden gelişmiştir. *-ıy, -iy, -uy, -üy; -ī* ekleri ise *-ır, -ir, -ur, -ür* ekinin ünsüzünün düşmesi ve yarı ünlü “y” ünsüzünün türemesi sonucu ortaya çıkmıştır (Aydoğdu, 2011: 193-194). AT’de *-(y)ır, -(y)ir, -(y)ur, -(y)ür* şimdiki zaman eki kullanılmaktadır.

“Ankara İli Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları” adlı makalede Ankara ili ağızlarında kullanılan şimdiki zaman ekleri “Geniş Ünlülü Şimdiki Zaman Ekleri” ve “Dar Ünlülü Şimdiki Zaman Ekleri” şeklinde tasnif edilmiştir. Dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin kökeninin Eski Türkçedeki –(y)ur biçimiyle ilişkilendirilebileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte “y” ünsüzünün hem inceltici hem de daraltıcı özelliği sebebiyle yoru- > yörü- > yürü- şeklinde fonetik bir gelişmenin mümkün olduğu, öte yandan Türkiye Türkçesi ağızlarında yürü-filinin Anadolu’nun bazı yörelerinde yeri- (Erzurum, Urfa, Kars) veya yeri- (Gümüşhane, Iğdır, Kars, Erzincan) biçiminde kullanılmasının şimdiki zaman ekindeki darlaşmada rol oynamış olabileceği, dolayısıyla söz konusu şimdiki zaman biçimlerindeki bu gelişmelerin tarihi süreç içerisinde birbirine karışma ihtimalinin olduğu ifade edilmiştir (Akça, 2011: 614-618).

ağrıyor > āī (Çerkeş); gidiyorum > gidiyun, gidiyum, yakıyorum > yaħiyun, ediyorum > ediyum (Kurşunlu); geliyor > gelī, evleniyor > evlenī (Bayramören); koyuyorum > ğoyiun, oluyor > oliyu, yetişiyor > yetiṣī, yapıyoruz > yapīz (Orta); ekıyor > ēkiy, oluyor > oliy (Kızılırmak); atıyor > atiy (İlgaz); diyor > diyī (Şabanözü)

yazıyorum > yazıram (TLG: 207), geliyorum > gelirem (BGTYDF: 108); yazıyorsun > yazırsan (TLG: 207), geliyorsun > gelirsən (BGTYDF: 108); yazıyor > yazır (TLG: 207), geliyor > gelir (BGTYDF: 108); yazıyoruz > yazırğ (TLG: 207), geliyoruz > gelirik (BGTYDF: 108); yazıyorsunuz > yazırsınız (TLG: 207), geliyorsunuz > gelirsiniz (BGTYDF: 108) (AT)

konusuyorum > ğonuṣıyan, biliyorum > biliyem, yaşıyorsun > yaşıyan, geliyor > geliya, ödüyor > ödiye (Çerkeş); arıyorum > arayam, yağıyor > yaiya, geziyor > geziye (Bayramören); gidiliyor > gidiliye, ad veriliyor > ad veriliye (Atkaracalar)

gidiyorum > baryan (baryann) (ÇTL: 131), gülüyorum > gülyään (TLG: 267); soruyorsun > soorayaañ (TLG: 267), gülüyorsun > gülyääñ (TLG: 267); gidiyor > barya (baryar) (ÇTL: 131), gülüyor > gülyää (TLG: 267); gidiyoruz > baryas (baryaris) (ÇTL: 131), gülüyoruz > gülyääs (TLG: 267); gidiyorsunuz > baryañız (baryarsıñız) (ÇTL: 131), gülüyorsunuz > gülyääñız (TLG: 267) (TmT)

2.2.4. Emir / İstek Kipi

Türkiye Türkçesinde istek teklik ve çokluk I. kişi ekleri emir eki ile karşılanmaktadır. “Edebî dilde istek şeklinin kullanıştan düşmesi onun vazifesini emir şeklinin yüklenmesine sebep olmuş, bu yüzden emir ve istek şekilleri karışmıştır. Emir ekinde istek ifadesi bulunması da bununla ilgilidir.” (Ergin, 2016: 303) AT’de istek çekiminde -a / -e eki bütün kişiler için kullanılırken ÇİYA’da bir örnekte istek çokluk I. kişi çekiminde -aħ (< -ağ) eki kullanılmıştır.

konusalım > ğonuṣaħ (Kızılırmak)

al-a-m, gäl-ä-m; al-a-san, gäl-ä-sän; al-a, gäl-ä; al-a-ğ, gäl-ä-k; al-a-sınız, gäl-ä-siniz; al-a-lar, gäl-ä-lär (TLG: 209) (AT)

ÇİYA'da emir / istek teklik ve çokluk I. kişi çekiminde -ayım / -eyim ve -alım / -elim ekleriyle birlikte son sesi "n"li şekillerin kullanıldığı da görülür. AT'de emir teklik I. kişi çekiminde -ım, -im, -um, -üm ekleri kullanılmaktadır. ÇİYA emir teklik I. kişi çekiminde -ayım / -eyim ekinden gelişmiş -im, ĩm eklerini kullanması yönüyle AT ile benzerlik gösterir. TmT'de emir teklik I. kişi çekiminde -ayın / -eyin; emir çokluk I. kişi çekiminde -alıñ / -eliñ, -alı / -eli ekleri kullanılır. ÇİYA emir teklik I. kişi çekiminde -eyin, -iyin, -uyun, -in, -in; emir çokluk I. kişi çekiminde -alın, -elin eklerinin kullanılması açısından TmT ile benzer bir durum gösterir.

söyleyeyim > söliyim (Merkez), diyeyim > diyim (Çerkeş), ne bileyim > ne_bilim (Kızılırmak), ne bileyim > ne_blim (Korgun), bakayım > bakım (Eldivan), gideyim > gidim (Şabanözü)

alayım > alım (TLG: 208), geleyim > gälim (TLG: 208), göreyim > görüm (BGTYDF: 130), okuyayım > oxuyum (TLG: 208) (AT)

ne bileyim > ne_bileyin, gireyim > giriyin, olayım > oluyun (Kızılırmak); deyivereyim > diyi_vereyin, okuyuvereyim > o□uyu_vëriyin, yapayım > yapın, alalım > alalın, çay içelim > çay_içelin (Korgun); göstereyim > gösdereyin, sıkayım > sıkıyın, yiyelim > yiyelin (Eldivan); ne edeyim > nēdeyin, anlatayım > ānadiyin (Çerkeş); gideyim > gideyin, söyleyeyim > söleyin (Yapraklı); ürküteyim > ürküdiyin, yapalım > yapalın (Atkaracalar); sileyim > siliyin, diyeyim > deyin, deyivereyim > deyi_verin (Kurşunlu); alayım > aliyin, ne edeyim > nēdin (İlgaz); anlatayım > annadiyin, ne bileyim > ne_blin (Bayramören); diyeyim > diyin (Merkez); ne bileyim > ne_blin (Şabanözü), bakayım > bañın (Orta)

okuyayım > okayın (okaayın), bileyim > bileyin; okuyalım > okalañ (okaalañ), bilelim > bileliñ (Uygur, 2008: 12) (TmT)

ÇİYA ünlüyle biten fiillerde emir çokluk II. kişi çekimi açısından da TmT ile benzer bir görüntü sergiler: yeyin > yiñ, ıslayın > ıslañ (Kurşunlu); okuyun > okaañ (TLG: 274), isteyin > isläañ (TLG: 274), üzmeysin > üzmäañ (TLG: 274) (TmT)

2.2.5. Ek-fiilin Geniş Zaman Teklik ve Çokluk I. Kişi Çekimi: ÇİYA ek-fiilin geniş zaman teklik I. kişi çekiminde -ım, -im, -um, -üm ekleri yanında -ın, -in, -un, -ün eklerini kullanmasıyla TmT'ye yaklaşıyor.

doğumluyum > dömluyun (Kızılırmak); yaşıdayım > yaşımdayın (Korgun); emekliyim > emekliin (Eldivan); varım > varın (Şabanözü); buralıyım > buraliyin, iyiyim > iyiyin (Çerkeş); çavuşuyum > çavuşuyun (Atkaracalar); şahidim > şahidin (Kurşunlu); mümessiliyim > mümessiliyin, köylüyüm > köylüyün (İlgaz)

Türkmenim > Türkmendirin (ÇTL: 137), öğrenciyim > okuvçdırın (TLG: 258), işçiyim > işçidirin (TLG: 258) (TmT)

AT’de ek-fiilin geniş zaman çokluk I. kişi çekiminde -ığ, -uğ, -ik, -ük ekleri kullanılmaktadır. ÇİYA’da ise ek-fiilin geniş zaman çokluk I. kişi çekiminde -ız, -iz, -uz, -üz ekleri kullanılırken bir örnekte -ük ekinin kullanıldığı görülür.

dünürüz > dünürük (Kızılırmak)

iyiyiz > yaxşıyığ, talebeyiz > täläbäyik, muallimiz > müällimik (TLG: 197) (AT)

2.2.6. İyelik: ÇİYA’da -k / -k ile biten kelimelere iyelik eki geldiğinde -k- / -k- > -g- / -ğ- > -ğ- değişimi görülür. Daha sonra “ğ” ünsüzünün kaybolmasıyla ikiz ünlü ya da uzun ünlü oluşur. GT’de de /ak/, /ek/ ses grubuyla biten kelimelere iyelik eki geldiğinde sondaki ünsüz “ğ” ünsüzüne değişerek erir ve uzun ünlü ortaya çıkar.

kulağım > gūlām (Eldivan), kabağım > gābām (Şabanözü), diyeyeğim > diyecēm (İlgaz); ekmeğini > ekmēni (Bayramören), değneğini > dēnēni (Merkez), parmağını > parmāni (Korgun), ayağına > ayāna (Yapraklı); kulağından > gūlāndan, yemeğini > yemēni (Korgun), ufağına tefeğine > ufāna_defēne (Eldivan); takacağımız > daḥacāmız, yemeğimizi > yemēmizi (Kızılırmak), keşkeğimiz > keşkēmiz (Orta); dağılacağınız > dailacānız (Şabanözü)

toprağım > topraam, derneğim > dernāām; toprağın > topraan, derneğin > dernāan; toprağı > topraa, derneği > dernāa; toprağımız > topraamız, derneğimiz > dernāamız; toprağınız > topraanız, derneğiniz > dernāanız (TLG: 113) (GT)

2.2.7. Sıfat-fiil

2.2.7.1. -malı, -meli Sıfat-fiil Eki: Bu sıfat-fiil ekinin ÇİYA ve AT’de kullanıldığı görülür.

taşımali ücret > *daşımali* ücret, basmalı > *basmalı* (Çerkeş); taşımali oldu > *taşımali* oldu (Şabanözü), binmeli Şabanözü > *binmeli* şaban_özü (Eldivan)

yaşamali (yer), gāzmāli (bağ), yemāli (alma), içmāli (su), oxumali (kitap), baxmalı (tamaşa), minmāli (maşın) (TLG: 212) (AT)

2.2.8. Zarf-fiil

2.2.8.1. -ıncağ, -incek, -uncağ, -üncek Zarf-fiil Eki: Bu zarf-fiil eki ÇİYA ve GT’de kullanılmaktadır.

bālayıncağ, oluncağ, gelincek (Kızılırmak); aarıncağ (Bayramören); dikelincek (Merkez); gitmeyincek (Korgun); virincek (Şabanözü); ölüncek (Kurşunlu)

yapıncağ, koyuncağ, gidincäk, doyuncağ, ölünçäk (TLG: 136) (GT)

2.2.8.2. -anda, -ende / -andan, -enden Zarf-fiil Ekleri: Bu zarf-fiil ekleri -an, -en sıfat-fiil ekine +da, +de bulunma hāl eki veya +dan, +den ayrılma hāl eki getirilerek oluşturulmuştur. ÇİYA ve AT’de kullanılır. -anda, -ende ekinin TmT’de de kullanıldığı görülür.

olanda geliller “olduğunda gelirler”, kesenden sona “kesdikten sonra” (Şabanözü)

gäländä “gelince”, ğayıdnca “dönünce”, keçändän sonra “geçtikten sonra”, hazır olandan sonra “hazır olduktan sonra” (TLG: 213) (AT); alanda “aldığında”, işläände “çalıştığında” (TLG: 278) (TmT)

2.3. Söz Varlığı

2.3.1. anarı , arı: DS’de anarı kelimesinin “-den doğru, yönünden, tarafından” anlamında Çankırı Genek’te (DS-I: 252), arı kelimesinin “den doğru, den yana” anlamında Çankırı Çerkeş’te (DS-I: 313) kullanıldığı belirtilmiştir. AT’de arı “öbür taraf, o tarafa, öbür tarafa” (Altaylı, 1994: 44), TmT’de arı “geri, arka taraf” (Uygur, 2008: 141) kelimelerinin kullanıldığı görülür.

dāñ arħasından arı gidersiniz, burdan arı döniyos (Eldivan)

2.3.2. aparmak (< alıp barmak) [apartmak]: Aparamak, apartmak kelimelerinin “çalmak, aşırarak, alıp kaçmak, habersiz götürmek, gizlice almak” anlamlarında Çankırı Kurşunlu’da kullanıldığı görülür (DS-I: 284).

AT’de aparmağ kelimesi “1. Bir şeyi eline alarak veya sırtına yüklenerek bir yerden başka yere götürmek, getirmek. 2. Birisinin hareketini yöneltmek, yol göstermek, kendisiyle beraber yürütmesine yardımcı olmak, yahut gitmesini yürütmesini mecbur etmek, kendisiyle beraber getirmek. 3. Kendisiyle beraber götürüp gitmek. 4. Çalmak, kaçırmak, alıp kaçmak. 5. mec. Kazanmak, yenmek, galip gelmek (oyun, mahkeme vs’de). 6. mec. Yok etmek, silip temizlemek, çıkarmak. 7. mec. Mahvetmek, yok etmek, harap etmek, dağıtmak. 8. Harcanmasına, çalışmasına sebep olmak; elinden almak. 9. mec. Koparmak, yemek, kesmek, silip çıkarmak, bozmak. 10. Hayata geçirmek, yürütmek, icra etmek. 11. İdare etmek, öncülük etmek, rehberlik etmek. 12. mec. Aklını almak, mest etmek, bayılmak, uykusunu getirmek. 13. Götürüp gitmek, getirip çıkarmak, yöneltmek, mec. Sürüklemek, sebep olmak.” anlamlarında, apartmağ kelimesi ise “götürmeğe mecbur etmek” anlamında kullanılır (Altaylı, 1994: 46). Aparamağ kelimesinin dördüncü anlamı ÇİYA’daki anlamıyla uygunluk göstermektedir.

2.3.3. bayak, bayaktan: “Demin, az önce, şimdi” anlamında bayak kelimesinin Çankırı’da (DS-II: 575); bayaktan kelimesinin ise Çankırı Çerkeş ve Ilgaz’da (DS-II: 577) kullanıldığı görülmektedir. AT’de bayağ “demin, az evvel”, bayağdan “biraz evvelden, önceden, deminden” (Altaylı, 1994: 105) kelimeleri; TmT’de bayak “önce, daha önce, geçenlerde” (Tekin ve diğerleri, 1995: 54) kelimesi kullanılır.

2.3.4. bitgi, biti, bitik: Çankırı’da biti kelimesi “muska” (DS-II: 710), bitik kelimesi “kitap” (DS-II: 710) anlamında kullanılırken; AT’de bitik “Mektup, kağıt. // Üzerine dua ayetleri yazılı kağıt parçası.” anlamında kullanılmaktadır (Altaylı, 1994: 139). Yaşar Akdoğan (1999: 100) “Azerbaycan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne Büyük Sözlük” adlı sözlüğünde bitik kelimesini “1. Mektup. 2. Dua risalesi.” şeklinde tanımlamıştır. Bitgi kelimesinin de Çankırı Çerkeş’te “kitap” anlamında kullanıldığı görülür.

2.3.5. delim: Delim kelimesi “çok fazla” anlamında Çankırı’da kullanılmaktadır. TmT’de “telim” şeklinin “defalarca, tekrar tekrar, çok” anlamında (Kara, 2000: 234) kullanıldığı görülür.

2.3.6. ütmek: Çankırı Kurşunlu’da ütmek kelimesinin “oyunda, kumarda kazanmak” (DS-XI: 4079) anlamında kullanıldığı görülür. AT’de udmağ kelimesi “1. Oyunda, yarışmada kazanmak, galip gelmek. 2. Piyango, loto vs. oyunlarında kazanmak. 3. Mec. Bir şeyde üstünlük kazanmak, fayda almak.” (Altaylı, 1994: 1164), TmT’de de utmak kelimesi “kazanmak, yenmek” (Kara, 2000: 236) anlamlarında kullanılır.

2.3.7. üzmek: Üzmek kelimesinin Çankırı Kurşunlu’da “kopacak duruma getirmek” (DS-XI: 4085) anlamında kullanıldığı görülür. Bu kelime AT’de “1. Kırmak, koparmak. 2. Kesip atmak, kesmek. 3. Ayırmak, koparmak. 4. Borcunu ödemek, ödeyip bitirmek, ayırmak.” (Altaylı, 1994:1188), TmT’de “1. bir şeyi koparmak, parçalamak (iplik vb.); 2. koparmak, toplamak; 3. Kesmek, kesilmek, dinmek” anlamlarında kullanılır.

3. Sonuç

Çankırı ili ve yöresi ağızları ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı özellikleri açısından Batı Grubu Türk lehçelerinden daha çok Azerbaycan Türkçesiyle benzerlikler göstermekle birlikte Gagavuz ve Türkmen Türkçesiyle de benzer özellikler taşır.

Çankırı ağızları ile Batı Grubu Türk lehçelerinin (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi) ses ve şekil bilgisi açısından ortak özellikleri tablolştırılarak aşağıda gösterilmiştir.

Özellikler	ÇİYA	AT	TmT	GT
Kapalı e (è)	bêş “beş”	bêş	-	bêş
Kalınlık-incelik uyumu	alma “elma”	alma	alma	alma
Düzlük-yuvarlaklık uyumu	yāmır “yağmur”	çamır “çamur”	yağmır	-
Ünsüz uyumsuzluğu	çıldın “çıktın”	getdi “gitti”	uçdı “uçtu”	-
o > u değişimi	suan “soğan”	buğa “boğa”	buğa “buğa”	suvan “soğan”
Geniş ünlünün korunması	gözel “güzel”	gözâl	gözel	gözel

Ünsüz kaybolmaları	yāmr “yağmur” souh “soğuk” boa “boğa”	elä “öyle	bādaşmak “bağdaşmak” dāl “değil	yaamur oul “oğul” boa
k- > ğ- değişimi	ġız “kız”	ġız	ġız “kız”	-
k- > g- değişimi	geçi “keçi”	gānā “kene”	geçi	gūme “küme”
-k- > -h- değişimi	yaħın “yakın”	yaħın	-	-
-k > -h değişimi	çoh “çok”	çoh	-	-
t- > d- değişimi	dāt “tat”	dad	dāt	dad
p- > b- değişimi	barmaħ “parmak”	barmağ	barmak	-
r > l değişimi	güleş “güreş”	gülüş	garalmak “kararmak”	-
“ñ” ünsüzünün korunması	deñiz “deniz”	-	deñiz	-
Ünsüz ikizleşmesi	deppe “tepe”	toppuz “topuz”	arrık “arık”	yannaşmaa “yanaşmak”
-nl- > -nn- benzeşmesi	yannış “yanlış”	bilsinnār “bilsinler”	-	yannış
-rl- > -ll- benzeşmesi	giydürüller “giydirirler”	keçällär “keçärlär”	-	-
-zs- > -ss- benzeşmesi	yāmassa “yağmazsa”	-	çössö “çözse”	tussuz “tuzsuz”
ml > lm yer değiştirmesi	melmeket “memleket”	-	-	çölmek “çömlük”
lr > rl yer değiştirmesi	ireli “ileri”	iräli	galbiir < Ar. girbāl “kalbur”	-
Zamir kökenli teklik I. kişi eki	girmişin “girmişim”	-	görüpdirin “görmüşüm”	-
Zamir kökenli çokluk I. kişi eki	ōtdürürük “öğüttürürüz”	görmüşük “görmüşüz”	isläaris “isteriz”	görmüşük “görmüşüz”

	bekleris “bekle- riz”			
şimdiki Zaman	gelĩ “geliyor” ödiye “ödüyor”	gelir “geliyor”	gülyää “gülü- yor”	-
Emir / istek kipi	ġonuřař “konu- řalım” gidĩm “gide- yim” bileyin “bile- yim” içelin “içelim”	alaġ “alalım” ġalım “geleyim”	bileyin “bile- yim” bileliñ “bilelim”	-
Ek-fiilin geniş zaman teklik ve çokluk I. kişi çekimi	emekliin “emekliyim” düñürük “dünü- rüz”	müällimik “mu- allimiz”	iřiřidirin “iřiř- yim”	-
/ak/, /ek/ ses grubuyla biten kelimelere iye- lik eki geldiġin- de deġiřiklik oluřması	ġulām “kula- ġım” parmāñ “par- maġım” ġulā “kulaġı” keřkēmiz “keř- keġimiz”	-	-	topraam “topra- ġım” topraan “topra- ġım” topraa “topraġı” dernaāmiz “der- neġimiz”
-malı, -meli sıfat-fiil eki	daşımalı (ücret)	yařamalı (yer)	-	-
-ıncaġ, -incek, - uncaġ, -üncek zarf-fiil eki	gelincek	-	-	gidincäk
-anda, -ende / - andan, -enden zarf-fiil ekleri	olanda geliller “olduġunda gelirler” kesenden sona “kesdikten son- ra”	ġäländä “gelin- ce” keçändän sonra “geçtikten son- ra”	iřiřläände “çalış- tıġında”	-

Çankırı ağızlarında kullanılan anarı (AT'de anrı), apar-, bayak (AT'de bayağ), bitik, ütnek (AT'de udmağ), üzmek kelimelerinin Azerbaycan Türkçesinde; anarı (TmT'de ańrı), bayak, delim (TmT'de telim), ütnek (TmT'de utmak), üzmek kelimelerinin ise Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülmüştür.

Çeşitli toplumsal, kültürel ve teknolojik gelişmeler günümüzde birçok ağız özelliğinin kaybolmasına neden olmaktadır. Ağız bölgelerinin dil özelliklerinin belirlenmesi ve farklı lehçelerle benzerliklerinin ortaya konulması, dilde zaman içerisinde meydana gelen gelişme ve değişimleri göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kısaltmalar

AT: Azerbaycan Türkçesi

ATS: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü

ATTTBS: Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük

BGTYDF: Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil

BGTYDİ: Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim

ÇİYA: Çankırı İli ve Yöresi Ağızları

ÇTL: Çağdaş Türk Lehçeleri

DS: Derleme Sözlüğü

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

GT: Gagavuz Türkçesi

GTS: Gagauz Türkçesinin Sözlüğü

KTLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

STT: Standart Türkiye Türkçesi

TLG: Türk Lehçeleri Grameri

TmT: Türkmen Türkçesi

TTS: Türkmençe-Türkçe Sözlük

Kaynaklar

- Akça, H. (2011). Ankara İli Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları. *Turkish Studies*, 6/1, 611-619.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük I-II*, İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aydoğdu, Ö. (2011). Çankırı İli ve Yöresi Ağızları, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Çev. İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Biray, H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boz, E. (2006). *Afyonkarahisar Merkez Ağzı*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve diğerleri (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve diğerleri (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2016). *Türk Dili*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (2000). *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları.
- Uygur, C. V. (2008). *Türkmençe (Türkmen Türkçesi)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

Extended Summary

As a linguistics term, dialect is defined as "the whole of the ways of oral expression specific to certain regions and communities within the boundaries of a language or dialect". Anatolian dialects are important data sources that contain linguistic features of the historical and present dialects of the Turkish language.

Çankırı is located in the north of Central Anatolia. Its neighbors are Ankara and Kırıkkale in the south, Kastamonu in the north, Karabük in the northwest, Bolu in the west and Çorum in the east. Its districts are Merkez districts, Atkaracalar, Bayramören, Çerkeş, Eldivan, Ilgaz, Kızılırmak, Korgun, Kurşunlu, Orta, Şabanözü, Yapraklı.

Anatolian dialects are divided into three main groups as Eastern Group, Northeastern Group and Western Group according to some phonetic, morphological and syntax features. The dialects of Çankırı province and its region are included in the Western Group dialects. It is seen that studies on dialects have increased in recent years. With this the number of studies on the dialects of Çankırı province and its region is not very high.

In this article, the common characteristics of Çankırı dialects with Gagauz Turkish, Azerbaijan Turkish and Turkmen Turkish, which are among the Western Group Turk dialects, have been tried to be revealed by excluding its place among the dialects of Turkey Turkish. The detected similarities are indicated by writing the district and dialect names next to the examples. The samples belonging to the Çankırı dialect have been taken from the study named "Dialects of Çankırı Province and Its Region". The examples related to Western Group Turkish dialects (Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish, Gagauz Turkish) have been taken from the study named "Grammar of Turkish Dialects". In addition, the studies included in the bibliography have been used.

Dialects of Çankırı province and its region show similarities with Azerbaijan Turkish more than Western group Turkish dialects in terms of phonology, morphology and vocabulary features, but also have similar characteristics with Gagauz and Turkmen Turkish.

Çankırı dialects are similar to Gagauz Turkish in terms of the following phonological and morphological features: closed e (è), palatal harmony, o > u change, preservation of wide vowel, k- > g- change, t- > d- change, consonant gemination, nl > nn assimilation, -zs- > -ss- assimilation, ml > lm metathesis; pronoun origin plural I. personal suffix, the change that occurs when the possessive suffix is added to the words ending with the -ak / -ek sound group, adverb-verb suffix (-ıncağ, -incek, uncağ, -üncek).

Çankırı dialects are similar to Azerbaijan Turkish in terms of the following phonological and morphological features: closed e (è), palatal harmony, labial harmony, consonant dissonance, o > u change, preservation of wide vowel, k- > ğ- change, k- > g- change, -k- > -ğ- change, -k- > -ğ- change, t- > d- change, p- > b- change, r > l change, consonant gemination, nl > nn assimilation, -rl- > -ll- assimilation, lr > rl metathesis; pronoun origin plural I. personal suffix, present tense, imperative / subjunctive mood, complementary verb present tense singular and plural I. personal conjugation, adjective-verb suffix (-mah, -meli), adverb-verb suffix (-anda, -ende; -andan, -enden).

Çankırı dialects are similar to Turkmen Turkish in terms of the following phonological and morphological features: closed e (è), palatal harmony, labial harmony, consonant dissonance, o > u change, preservation of wide vowel, k- > ğ- change, k- > g- change, t- > d- change, p- > b- change, r > l change,

consonant gemination, nl > nn assimilation, lr > rl metathesis; pronoun origin singular I. personal suffix, present tense, imperative / subjunctive mood, complementary verb present tense singular and plural I. personal conjugation, adverb-verb suffix (-anda, - ende).

It has been seen that the following words in Çankırı dialects are used in Azerbaijan Turkish: anarı (AT anrı), apar-, bayak (AT bayag), bitik, tmek (AT udmağ), zmek. In addition, it has been seen that the following words are used in Turkmen Turkish: anarı (TmT añrı), bayak, delim (TmT telim), tmek (TmT utmak), zmek.

Various social, cultural and technological developments cause the loss of many dialect features today. It is important to determine the language characteristics of the dialect regions and to reveal their similarities with different dialects, in terms of indication the developments and changes in the language over time.